

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА  
Історичний факультет  
Кафедра історії та етнології України

# Борисенківські ЧИТАННЯ

Збірник тез II Всеукраїнської наукової  
конференції  
м. Київ, 22 листопада 2024 року

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
**ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**  
Історичний факультет  
**ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**  
Факультет історії, бізнес-освіти та права  
**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**  
Історичний факультет  
**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
**ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**  
Факультет історії і міжнародних відносин  
**УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**  
**ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ**  
Історичний факультет  
**ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЖИТОМИРСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**  
Факультет національної безпеки, права  
та міжнародних відносин



**ЗБІРНИК ТЕЗ**  
**II Всеукраїнської наукової конференції**  
**«БОРИСЕНКІВСЬКІ ЧИТАННЯ»**  
**22 листопада 2024 року**  
**м. Київ**

Київ – 2024

УДК 94(477+100)+37.016:94]:005.745

**Б82**

«Борисенківські читання»: Збірник тез II Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 22 листопада 2024 року). Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. 284 с.

Матеріали конференції містять тези доповідей учасників II Всеукраїнської наукової конференції «Борисенківські читання». Тематика конференції охоплює дослідження з актуальних проблем історії України та етнології, всесвітньої історії та міжнародних відносин, а також методики та методології історії.

Збірник призначений для широкого кола науковців, студентів, аспірантів, викладачів та усіх, хто цікавиться історією.

*Рекомендовано до друку Вчено радою історичного факультету  
імені Михайла Драгоманова  
(протокол № 5, від 18 грудня 2024 р.)*

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**

Мелещенко Т.В. – кандидат історичних наук, професорка

Візер С.О. – кандидат історичних наук, доцентка

Телегуз І.О. – кандидат історичних наук, доцентка

Перепелюк О.М. – доктор філософії (історія та археологія), доцентка

Бакка Т.В. – кандидат педагогічних наук, доцентка

*Упорядники:*

Візер С.О. – кандидат історичних наук, доцентка

Телегуз І.О. – кандидат історичних наук, доцентка

*Технічне оформлення:*

Похиль С.С.

*Рецензенти:*

Щербак В.О. – доктор історичних наук, професор

Дробот І.І. – доктор історичних наук, професор

*Тези подано в авторській редакції, автори матеріалів несуть відповідальність за подану інформацію, достовірність наведених фактів та посилань у текстах. Точки зору авторів публікацій можуть не збігатися з поглядами редакційної колегії.*

© Український державний університет  
імені Михайла Драгоманова, 2024

єдності. Українське бароко того часу втілювало у своїх формах прагнення до свободи народу та збереження власної культури і духовності в умовах постійних викликів.

### Список джерел та літератури

1. Вечерський В. Особливості стилю бароко в архітектурі України XVII–XVIII століть. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. пр.* Київ, 2009. Вип. 9. С. 199-203.
2. Макаров А. Світло українського бароко. Київ, 1994. 288 с.
3. Третяк К. Українське бароко як вираз національної ідеї в архітектурі. *Етнічна історія народів Європи.* Київ, 2001. Вип. 9. С. 40-43.

## ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПРОЄКТИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В 30-60-х рр. XVIII СТ.

*Іванова Людмила,  
кандидат історичних наук, професор  
Український державний університет  
імені Михайла Драгоманова  
м. Київ*

**Анотація.** У XVIII ст. в середовищі козацької старшини було вироблено чотири державницькі доктрини, які варто класифікувати як законодавчі документи, що визначали порядок і принципи діяльності основних гілок влади в Гетьманщині. Поряд з добре відомими «Пактами і Конституцією законів і вольностей Війська Запорозького» (1710 р.) українські інтелектуали представили на розгляд українських вищих верств та петербурзькому уряду кодифіковані статті, що претендують на визнання їх конституційними документами.

**Ключові слова:** Державницька доктрина, конституційний проєкт, українські інтелектуали, козацько-старшинська еліта, договір.

Державницькі ідеали та політико-правові традиції українського соціуму досить рельєфно простежуються у таких письмових пам'ятках XVIII ст., як Конституції 1710 р., «Анонімній записці про потреби обмежити владу гетьмана» та «Прохання малоросійського шляхетства». За своїм характером та змістовим навантаженням вони є кодифікованими статтями про політично-державну структуру управління та взаємини із сюзереном (крім Конституції 1710 р.). Названі проєкти мають спільні та відмінні підходи до вирішення ключових питань у сфері управлінської системи на теренах Гетьманщини. Розгляд Конституції 1710 р. не є предметом авторського розгляду у цій статті.

Пропонується аналіз державницьких доктрин конституційного характеру 30-60-х рр. XVIII ст.

У період гетьманування І. Скоропадського значно посилювалися позиції окремих старшинських груп, котрі прагнули підпорядкувати своїм інтересам суспільне та економічне життя козацької держави. Це привело до урядової та суспільної кризи. Цим скористалася петербурзька адміністрація, яка давно планувала інкорпорувати і, згодом, ліквідувати державний лад в Гетьманщині. Запровадження першої Малоросійської колегії суто російської владної структури у 1722 р. та передача їй усіх прерогатив гетьмана і Генеральної канцелярії, поставило українську еліту у непривабливе політичне становище [1, с. 175-179]. Тепер питання торкалось проблеми виживання, а той існування козацької старшини як привілейованого стану. В ситуації тотального контролю та нівелювання української еліти з боку Малоросійської колегії та петербурзького уряду, необхідно було знайти засоби захисту своїх прав в управлінні країною. Навіть тимчасова відлига, пов'язана з призначенням на гетьманство миргородського полковника Д. Апостола, не забезпечувало політичних гарантій в майбутньому ні козацькій старшині, ні самій Лівобережній Україні.

Зрештою, у 1733 р. старшинсько-шляхетський істеблішмент подав на розгляд вищому російському сановнику О. Шахматову проект про запровадження в країні старшинсько-парламентської форми правління. Документ отримав назву «Анонімна записка про потреби обмежити владу гетьмана».

Історик-правник Л. Окіншевич стверджував, що цей документ-проект підготовлений в останні роки правління І. Скоропадського. Але на ознайомлення вищим чиновникам імперії був представлений десь наприкінці 1733 р., коли Д. Апостол тяжко захворів і не виконував обов'язків гетьмана [4, с. 346].

На слушну думку історика О. Струкевича цей проект цілком можна класифікувати як малу Конституцію, що мала станово-елітарний характер. Пропонувалося встановлення в країні дуалістичну модель управління [5, с. 387] в особі полкової та генеральної старшини.

Передбачалося, що українська еліта реалізовуватиме свої владні повноваження через Старшинську раду – представницьку законодавчу установу, тобто своєрідний становий парламент. Практично тут простежується аналогія з польсько-шляхетським Вальним Сеймом. Поряд з тим, відмінність полягала у декількох ключових аспектах. Прерогатива виконавчої влади та питання кадрової політики покладалися саме на Старшинську раду. До компетенції цієї представницької установи переходило також право надавати маєтності на ранг

«за давнім звичаєм і за військовими статтями попередніх гетьманів», «... за заслуги за рекомендацією від полків ...» [3, с. 361]. Крім того, Старшинська рада повинна була контролювати державні фінанси, формувати кошторис, визначати розміри індукти та евекти. Передусім український істеблїшмент прагнув не допускати Малоросійську колегію та петербурзьких вищих сановників до фінансово-податкової сфери Гетьманщини. Тому був внесений пункт відновити посаду генерального підскарбія, а членами Генеральної та полкових скарбниць обиратимуть із числа українських знатних осіб, «людей провірених і заможних» [3, с. 362].

Подібно до Конституції 1710 р. автори «Анонімної записки» розглядали Генеральний Суд як самостійну гілку влади. У тексті чітко зазначалося: «...Крім суду Генерального аби ніхто засуджен не був» [3, с. 362].

Відносно гетьманського інституту, то йому відводилась роль бутафорної структури, яка зберігалася як традиційний атрибут, позбавлений усіх владних прерогатив. Самостійні дії гетьмана без санкцій на те генеральної старшини і парламентської установи, розцінювались як правове зловживання, що підлягає судовій кримінальній відповідальності [3, с. 361].

Назагал, українські інтелектуали із старшинської верстви, висунувши доктрину старшинсько-парламентської республіки міцно тримались основних принципів та політичних традицій козацької держави. Це виборність, колегіальність, публічність та право старшинської та полкових рад вирішувати питання законодавчого характеру.

У 40-50-х рр. XVIII ст. ця державницька доктрина викладена в «Анонімній записці» залишалась домінуючою в українському суспільстві. Вважалося, що така модель політичної самоорганізації забезпечить збереження української автономії та протекторно-васальні відносини із імперським урядом. Відкритий з Росією конфлікт та збройна боротьба за українське політичне самоврядування не входив у плани української козацької старшини. Натомість нею культивувалась концепта автономізму.

Втім, на початку 60-х років у старшинсько-шляхетському середовищі починає торувати свій шлях нова державницька доктрина, що передбачала гетьмансько-парламентську модель управління. Невідомий автор політичного трактату «Про виправлення стану Малоросії» (1762) запропонував ряд заходів, спрямованих на нейтралізацію протистояння між різними старшинськими кланами та зміцнення престижу гетьманської влади заради подолання політичної кризи в Лівобережній Україні.

Змістові наративи цього юридичного документу значно розширили і доповнили вже автори «Прохання малоросійського шляхетства» (1763). Практично був запропонований ще один варіант конституції, який передбачав

встановлення мінімальних протекторно-васальних міждержавних взаємин Гетьманщини з Російською імперією. Передусім, автори «Прохання» пропонували Єкатеринінському уряду повернутися до Березневих статей 1654 р., за якими визнавалась унія обох держав конфедеративного формату [6, с. 85]. Поряд з тим, прозвучала вимога про необхідність конституційно затвердити нові реформи проведені урядом К. Розумовського у сфері управління, судочинства, освіти та в армії. За прикладом Конституції 1710 р. передбачалося встановити рівновагу влади у трьох гілках: виконавчій, законодавчій, судовій. Кінцева мета «Прохання» полягала у потребі консолідувати українське суспільство навколо гетьманського інституту, як гаранта подальшого існування політичної самоорганізації українського соціуму.

Прикметно, що в цьому контексті висувалася вимога приєднати до Гетьманщини Слобожанщину та українські території, що увійшли до Новоросійської губернії [4, с. 91-92].

Автори «Прохання» творчо підійшли до питання влади та регулювання адміністративної системи управління. Вони врахували геополітичні реалії свого сьогодення. Подібно до Конституції 1710 р. вищим законодавчим органом оголошувалась Генеральна рада (сейм). Членами Генеральної ради ставали полково-сотенна і генеральна старшина, а гетьман очолював засідання та спільно із делегатами вирішував питання про впровадження чи відміну законів, питання кадрової політики, надання чинів та маєтків на ранг [4, с. 93].

Особливою вимогою було дотримання звітності старшини за результати своєї діяльності. У цьому контексті авторами деталізується звітність чиновників Генеральної Військової скарбниці та Лічильної комісії перед парламентом [5, с. 87].

Прикметно, що всі три конституційні проекти 1710, 1733 і 1763 років розглядали Генеральний Військовий Суд, як самостійну гілку влади. Вплив цієї колегіальної центральної інституції на суспільство визнавався незаперечним. Але на відміну від попередніх конституційних документів, в «Проханні» чітко прописувався механізм виборності членів та функціонування вищої судової інстанції та судів полкового рівня: підкоморських й земських. Принцип виборності був обов'язковим і для «Малоросійського трибуналу», члени до якого мають «обиратись вільними голосами із шляхетства» [4, с. 92-93].

Для українського суспільства першочерговим залишалось питання існування гетьманського інституту. Логічно в «Прохання» був внесений окремих пункт «Про вільні вибори гетьмана за давніми звичаями», як то впроваджено за статтями Богдановими.

Втім, до Петербургу, без згоди Глухівської ради, надійшов інший варіант проекту. Дослідник О. Струкевич зазначає, що замість цього пункту про вибори

гетьмана було внесено прохання запровадити в Лівобережній Україні спадкове гетьманство. Ця честь надавалась роду Розумовських [5, с. 360]. Але пропозиція перетворити посаду гетьмана у спадкову дисонувало з менталітетом і політичною культурою українського народу.

Бажання окремих гетьманів запровадити в Україні монархічну модель правління завжди сприймалося як зазіхання на свободу і право вибору. Дослідник З. Когут резюмує, що українська еліта XVIII ст. – нова шляхта «підозріло ставилась до будь-яких змін, що могли зміцнити позицію гетьмана» [2, с. 88]. Пункт про впровадження конституційної монархії в Україні треба оцінювати як намір авторів поставити Гетьманщину на рівнозначну площину з європейськими монархіями та династією Романових.

Зміцнення політико-правових прерогатив Лівобережної України у відносинах з імперією, старшина пов'язувала також із послабленням підпорядкованості Київської митрополії Московському патріархату. Автономістична тональність прочитується у тексті проекту щодо надання українській церкві та громаді право обирати архієрея Києво-Печерської лаври, єпископів та самого митрополита [4, с. 93-94].

Не забули автори «Прохання» й про козацтво, без якого не можливе було існування й самої козацької старшини та Збройних сил Гетьманщини. З цієї причини просили визнати козацтво привілейованим станом – дрібним землевласником із рядом соціально-економічних та військових прав і свобод [4, с. 94-96].

Назагал, українські вищі верстви через «Прохання» продемонстрували перед імперським урядом свій рішучий намір захистити особливий політико-правовий статус Гетьманщини. Передбачалося повернути Лівобережній Україні політичну суб'єктність, щоб вона сприймалася європейськими державами не як колоритний регіон чи залежне князівство із обмеженими правами, а як рівноправна держава. Нехай навіть з мінімальним васалітетом по відношенню до династії Романових.

Єкатеріна II та петербурзькі сановники прогнозовано негативно сприйняли нову державницьку доктрину українського істеблішменту. За візією З. Когута, прохання українських інтелектуалів – авторів «Прохання» встановити в Україні спадковий гетьманат і надання права на широке самоврядування, імператриця класифікувала як «державну зраду» [2, с. 115]. Доля Гетьманщини нею давно була вирішена й красномовно відображена в єкатеринінських словах: «Намагатися, щоб і час, і назва гетьманів зникли...» [2, с. 105].

Хоча розглянуті конституційні проекти не отримали практичної реалізації в українському суспільстві у XVIII ст., вони засвідчили – українці сприймали себе державною нацією із своїми давніми політичними традиціями. У цих проектах



достатньо чітко простежується розуміння інтелектуальною частиною суспільства на яких принципах має зводитися державна будівля Гетьманщини. Наріжним каменем цієї будівлі мав бути принцип республіканізму для якого властиво: колегіальність державних органів влади, відповідальність, дуалізм у владній системі та самоврядування на місцях.

Українське суспільство завжди заперечувало династично-монархічну модель державного поступу із всевладдям окремої особи. Натомість, бачення українством своєї державної самоорганізації еволюціонувало у напрямку парламентаризму, як одного з прогресивних шляхів європейського політичного розвитку в ранньомодерну епоху. Адже республікансько-парламентська форма правління забезпечувала рівновагу між усіма гілками влади в державній структурі.

Головна дискусія, що точилася в українському інтелектуальному середовищі стосувалася лише вибору моделі державного ладу: гетьмансько-парламентської, парламентсько-гетьманської або суто парламентської.

#### **Список джерел та літератури**

1. Горобець В. Приимерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. Київ : Інститут історії України, 1998. 321 с.
2. Когут З. Коріння ідентичности: студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
3. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Київ : УАН, 1927. Вип. 3. С. 346-362.
4. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии. *Український історичний журнал*. 1993. № 7–8. С. 88–101; № 9. С. 87-95.
5. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини: інтегральний погляд на питання. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. 533 с.
6. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2001. 318 с.